

БІЛА І.М. Індивідуальні особливості сприймання, їх роль у конструюванні реальності / І. М. Біла // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. – К: Видавництво «Фенікс», 2012. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 15. – С. 62-68.

УДК 159.9

Біла І. М. (м. Київ)

ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙМАННЯ, ЇХ РОЛЬ У КОНСТРУЮВАННІ РЕАЛЬНОСТІ

У статті аналізуються особливості сприймання крізь призму його суб'єктивності, індивідуальності. Простежується роль суб'єктивного сприймання у творчій діяльності суб'єкта.

***Ключові слова:** сприйняття, суб'єктивність, творчість.*

Сприймання є головною пізнавальною функцією людини. Сенсомоторні та перцептивні процеси становлять основу її психічного розвитку і важливу сторону життєдіяльності в цілому, бо є першочерговими в отриманні інформації про світ. У ході сприймання дійсності відбуваються її складні трансформації в образній або вербальній формах, які представляють собою: з одного боку – первинний відбір відомостей, з іншого – їх обробку та конструювання.

Сприймання світу не є безпосереднім, прямим сприйманням, а конструюється відносно інтересів, установок, життєвих цілей, організовується, об'єднується у певну систему, набуваючи спрямованого змісту. Ця вибірковість, диференційованість дає людині можливість орієнтуватися в інформаційному полі, зосереджуватися на тому, що складає її особисті інтереси, пов'язані з діяльністю (Б. Г. Ананьєв, Л. А. Венгер, О. В. Запорожець, О. М. Леонтьєв), може наштовхнути на вирішення певних проблем, винаходів. Тобто індивідуалізм, суб'єктивність сприйняття дозволяє кожному не тільки успішно адаптуватися в світі, а й творити.

Дослідження сприймання в міждисциплінарному ключі, загальної, диференціальної психології та психології творчості, дозволяє визначити його практичну цінність у процесі творчості, що і являється завданням нашого дослідження.

Розглянемо приклади суб'єктивного сприйняття, проаналізуємо його індивідуальні відмінності та простежимо його роль у творчій діяльності суб'єкта.

А. Нефедов описує експеримент, який проводили вчені, виклавши на стіл 6 предметів: скляний стакан, алюмінієву ложку, шкільну гумку для стирання, дерев'яну дошку для нарізання овочів, монету, цвях, цеглу.

Кожному з трьох піддослідних запропонували обрати предмети, які мають однакові властивості. Перший вибрав ложку, монету, цвях, другий – стакан, ложку, дошку; третій – ластик, дошку, цеглу. Тобто перший вибрав металеві предмети, другий – пов'язані з прийомом їжі, а третій – прямокутні.

Один і той самий предмет, піддослідні віднесли до різних систем, в залежності від того, яка властивість використовувалась.

Вчені встановили, що вибір залежить від особистісних уподобань, установок, професійних здібностей і це є визначальним. Наприклад, якщо дати фізику чи хіміку книгу віршів, то після досліджень учений повідомить, що книга важить X кг, має Y см в товщину, текст надруковано фарбою, що має таку-то хімічну формулу і т.д. Любитель поезії захопиться віршами, при цьому інформація про хімічні властивості друкарської фарби і вага книги в кілограмах у його сприйманні навряд чи виявляться [8].

Цікавий досвід описав П.К. Енгельмейер, він запропонував написати на папірці якесь слово не повністю, а пропустивши деякі букви. Наприклад, написати «під о ний» і запропонувати людям різних професій його прочитати. Він був переконаний, що прочитають різне. Вчений прочитає, наприклад, «піддослідний», прокурор прочитає «підроблений», лікар – «підгоєний», кучер – «підножний», моряк – «підводний», бондар – «піддонний», пастух – «підгонний», архітектор – «підпірний», інженер – «підкопний», коваль – «підкований» і т.д. [11, с. 30].

За словами професора В.М. Бехтерева, якщо один і той самий предмет, наприклад коня, буде розглядати візник, ветеринар, любитель-конюх і художник, то внутрішній процес судження кожного з цих осіб виявиться неоднаковим. Мало того: не тільки різні люди, але навіть одна і та ж особа може переживати в різний час у різній ситуації різні емоції, викликані в її душі одним і тим предметом: достатньо порівняти хоча б переживання піаніста під час виконання ним однієї й тієї ж сонати Бетховена, коли він буває «в ударі» і «не в дусі», або естетичні емоції, пережиті однією й тією ж особою при спогляданні одного і того ж ландшафту в юності та в глибокій старості тощо [5, с. 224].

Нам відомий цілий ряд прикладів суб'єктивності сприймання відомих людей, які є першовідкривачами в науці, мистецтві (Г. Галілей, С. Далі, Е. Енштейн та ін.). Їх творче сприймання дійсності стало передумовою їх винаходів і творінь. Так чи інакше, але не існує правильного чи неправильного бачення, є тільки традиційне, «правильне» і творче, суб'єктивне сприймання. Кожен сприймаючий суб'єкт привносить в свої судження чисто особистий, суб'єктивний елемент, що не піддається об'єктивному аналізу. Суб'єктивний характер сприймання викликає найрізноманітніший емоційний ефект у різних осіб – в залежності від їх індивідуальних поглядів, смаків, темпераменту, рівня естетичного розвитку та особливостей психіки.

Все це вказує на ознаки суб'єктивного процесу: внутрішнього, персонального, недоступного для громадського розгляду, відчутного або психічного, що не підтверджується іншими безпосередньо, зумовленими особистими, емоційними оцінками.

Аналізуючи природу суб'єктивного, ми посилаємося на Канта, згідно теорії якого, кожна свідомість будує предметний світ з недоступного нам фізичного світу «речей у собі», про сутність якого ми не можемо нічого сказати, тому що він недоступний пізнанню. Кожна свідомість унікальна, вона

будує свій унікальний предметний і фізичний світ. Таким чином, замість одного об'єктивного фізичного світу існує стільки фізичних світів, скільки існує свідомостей [9, с. 37].

Про неможливість виникнення у людини однакових психічних образів навіть одного і того ж об'єкта неодноразово говорили основоположники наукової психології, особливо У. Джеймс (2000, 2003). У формуванні образу сприймання навколишнього беруть участь дві складові, перша – власне актуальні сенсорні дані, друга – елементи «настройки» свідомості, якесь внутрішнє сенсорне «уявлення світу». Ймовірно це те, що можна назвати «видимим світом» (Дж. Гібсон), або «картиною світу» (О.М. Леонтьев), і воно впливає на поточне сприймання навколишньої реальності. Наші перцептивні враження безперервно підлаштовуються під якісь існуючі в нашій свідомості «типові» звичні репрезентації реальності.

Суб'єктивізм сприймання окрім індивідуальних має й вікові особливості, зокрема можна говорити про певні онтогенезисні характеристики картини світу. Так, Ж. Піаже (1954) показав, що діти, які перебувають на доопераційній стадії розвитку, не усвідомлюють інших точок зору, окрім своєї власної. Вони вважають, що всі інші сприймають навколишній світ так само, як вони, тобто у них немає відповідної складної моделі-репрезентації іншої можливої точки зору на ту ж саму подію або явище, яка може відображати іншу думку.

Суб'єктивність сприймання, оцінювання проявляється вже в ранньому віці при виборі дитиною занять, іграшок, що цікавлять її. Обрані предмети, об'єкти, не завжди виділяються яскравими сенсорними якостями. Суб'єктивність сприймання є індикатором інтересів, смаків, здібностей дитини.

Суб'єктивізацію вибору малюка можна спостерігати, якщо перед ним у віці від 1 до 3-х років розкласти: книгу, гроші, молоток і зброю. Залишившись наодинці, дитина робить вибір, який здійснюється поки що неусвідомлено, але досить проєктивно. Так, наприклад:

- дитина обирає предмет праці – вона хоче все зробити сама. Можна прогнозувати, що її провідна якість в майбутньому – працьовитість;
- вибрала зброю – любить керувати, грати у війну. З дитини виросте керівник, у якої яскраво виражене бажання захищати слабких;
- віддала перевагу книзі. Малюк продемонстрував бажання займатися науковою чи літературною діяльністю, а поки що любить слухати і читати. Для таких дітей найголовніше – зрозуміти зміст. Їх основна риса – чесність;
- Маленька ручка, яка потягнулася за купюрою, видає характер людини, схильної займатися торгівлею, бізнесом та господарською діяльністю. Основна риса – щедрість і одночасне бажання бути багатою.

Генезис суб'єктивності сприймання, приведення сприйнятої інформації у зв'язок з наявним багажем особистості, з її «тезаурусом», демонструють і результати проєктивних методик (Г. Роршаха, П. Торренса) на різних вікових рівнях.

Отже, є всі підстави говорити про наявність третього об'єкта між об'єктами, що сприймаються і образами їх сприймання. Ним є самосвідомість, яка неясним поки способом трансформує виникаючі психічні «відповіді-

враження», перетворюючи їх в ту чи іншу завершену перцептивну репрезентацію в залежності від умов сприймання та стану суб'єкта, що сприймає [9, с. 148].

Ще Аристотель вважав, що на сприймання об'єктів впливає розум людини. У класичних дослідах К. Дункера було показано, що наявний досвід сприймання об'єкта потужно впливає навіть на сприймання кольору. Так, силует листка здається досліджуваному більш зеленим, ніж силует ослика, хоча колір обох дійсно однаковий. Отже, наявний досвід зумовлює колір сприйманого об'єкта, навіть на шкоду «об'єктивної істини».

У. Найссер посилається на Е. Гібсон, яка вважає, що різниця між тренованими (досвідченими) і нетренованими (недосвідченими) спостерігачами полягає не в тому, що треновані додають щось до стимулу, а в тому, що тренований спостерігач здатний отримувати більше інформації зі стимулу. Він виявляє ознаки і структури вищих порядків, до яких несприйнятливий «наївний» спостерігач [9, с. 211].

Так, Румі Джалалідін у вірші про слона, який знаходився в темному сараї, робить висновок на користь досвіду та знань:

Думки їх – безглузді, невірні –
Народжені незнанням були.
А мали б з собою свічки – при свічках
Розбіжності не було б в їх промовах.

Тобто сприймання залежить від навичок та досвіду того, хто сприймає, від того, що він знає про об'єкт задалегідь. Так, наприклад, людина отримає небагато інформації з книги, якщо не вміє читати на тій мові, на якій вона написана. Сприймаючий стає тим, ким він є завдяки тому, що ним було сприйнято в минулому [7, с. 72]. Конструюючи реальність суб'єкт використовує схему, що включає як інформацію від середовища, так і його власні когнітивні механізми і знання [7, с. 76].

Разом з тим психологічні експерименти і спостереження свідчать про те, що людина, взаємодіючи зі світом часто кваліфікує його об'єкти зовсім не в тих системах класифікацій та категорій, які звичні для природної практики [2, с. 6]. Згідно феноменологічного методу (Е. Гуссерль), дані нам у чуттєвому досвіді явища та речі є феноменами свідомості. Відповідно до гуссерліанської традиції феномени розглядаються без урахування будь-яких навіть самих базових вербальних знань про них. Ця теорія в деякому сенсі зрівнює суб'єктивність і творчеськість сприймання.

Що стосується фізіологічних аспектів суб'єктивного сприймання, феноменів свідомості, то ще в першій половині XIX ст. І. Мюллер звернув увагу на те, що виникнення відчуття залежить не стільки від характеристик сприйманого об'єкта, скільки від мозку та від особливостей імпульсів, що надходять з певних нервів, які він назвав «специфічними енергіями органів чуттів». Кожен біт отримуваної інформації про явища зовнішнього світу проходить через органи чуття або пройшов через них в минулому. Вся ця інформація опосередковується активністю фізіологічних апаратів і передається в мозок у формі кодів. Відповідно, все те, що ми сприймаємо нібито в якості

зовнішнього реального світу, є тільки репрезентацією, феноменом нашої свідомості, а не копією зовнішнього світу [9, с. 145].

З цього приводу Р.Л. Грегорі пише, що з одних і тих самих даних можна вивести абсолютно різні об'єкти. Так, наприклад, відомий приклад такого роду – картинка американського психолога Е. Дж. Боринга. Вона сприймається то як портрет чарівної дівчини, то як зображення потворної старої жінки. М. Мерло-Понті на прикладі з відрізками Мюллера-Лайера зауважив, що образ змінюється в залежності від контексту сприймання, чого не повинно було б бути, якби між об'єктом і його образом був жорсткий прямий причинно-наслідковий зв'язок.

Ясно, що справа не тільки у поєднанні, складанні нервових патернів, сприймання конструюється з розв'язків. Перцепція будує щось подібне до гіпотез, за допомогою яких із сенсорних даних виводиться об'єктивна реальність. Р.Л. Грегорі вважає, що тільки завдяки практиці та досвіду наш мозок здатний структурувати елементи зовнішнього світу, щоб додати їм точного значення [9, с. 175]. На підставі досвіду попередньої активності, змісту та структури наявної ситуації, її аналізу та синтезу суб'єкт висуває гіпотезу про зміст і характеристики предмету сприймання [3, с. 81].

Е. Бехтель, А. Бехтель відзначають, що ми бачимо не предмет, не явище, а свій прогноз, свою власну, особистісно зумовлену конструкцію, що дозволяє випереджати наші задуми в дії. Ми сприймаємо світ, виходячи зі своїх бажань, потреб та цілей. У свідомості немає звичної копії образу сприймання або психічної репрезентації. Свідомість, створюючи особливу психічну репрезентацію, тим самим формує зрозумілий нам об'єкт. Р.Л. Грегорі зауважує, що сприймання – дивно ефективний процес використання явно недостатньої і тому неоднозначної інформації для вибору однієї з гіпотез про моментальний стан зовнішнього світу, що зберігаються в пам'яті [9, с. 152]. На думку Р.Л. Соло, в довготривалій пам'яті можуть зберігатися не конкретні еталони і тим більше не детальні ознаки численних патернів, які нам доводиться впізнавати, а своєрідна абстракція патернів, яка і служить у якості прототипу. Паттерн зіставляється з прототипом і при наявності подібності відбувається його впізнавання [9, с. 213].

У всіх вище викладених поглядах, а також в ідеях Канта про апріорні категорії свідомості, у поняттях В. Вундта про «апперцепції», в понятті картини світу Шпенглера, властивої кожній культурі (Гуревич, 1974, 1989), в уявленнях Віготського (1934), О.М. Леонтьєва (1976, 1979) про опосередкованість сприймання системою знань і понятті «образ світу» А.А. Смирнова (1985), Петухова (1984), в уявленнях про категоріальні структури свідомості в психосемантиці (Освуд, 1957, Келлі, 1971) – у всіх цих поняттях закладена ідея опосередкування, перетворення наявного сприймання через деякі структури знань, ідея накладання слідів минулого, узагальненого та впорядкованого.

Репрезентація інформації в пам'яті не є точним відтворенням реального життя; насправді це поєднання інформації, умовиводів і реконструкцій на основі знань. Сенсорні стимули можуть при зберіганні піддаватися абстрагуванню і модифікації, що є функцією багато і складно переплетеного

знання, структурованого раніше. Ці трансформації, конструювання асоційованих між собою образів і відчуттів, у підсумку призводять до формування особливих психічних утворень, моделей-репрезентацій (об'єктів та інших сутностей навколишнього світу), психічних конструкцій. Людина здатна міркувати про об'єкти, які вона у даний момент не сприймає лише завдяки моделям-репрезентаціям цих об'єктів, які існують у її свідомості [9, с. 218].

Навчання, ознайомлення з навколишнім світом здатне забезпечити відповідними поняттями або конструкціями з понять, що дозволяють будувати образи і уявлення навколишньої реальності. Все це забезпечить формування концептуальних систем, адаптаційних механізмів та творчих процесів [9, с. 472].

У моделях-репрезентаціях відомих нам об'єктів – секрет приязні чи неприязні, що миттєво виникає при першому погляді на незнайому людину. Образи сприймання нового, що виникають актуалізують існуючі в нашій пам'яті емоційно забарвлені чуттєві моделі-репрезентації інших знайомих нам людей. Нам відразу симпатичні люди, які чимось схожі на нас або наших близьких [9, с. 255]. Тобто модель-репрезентація об'єкта включає в себе емоції та мотиви, що інтегруються у людини з цим об'єктом під впливом всіх існуючих раніше перцептивних моделей. Усім без винятку моделям репрезентаціям властива суб'єктивна цінність. На думку У. Джеймса, «головна мозкова умова сприймання – це старі сліди асоціації, що освітлюються променями враження, отриманого в почуттях» [9, с. 302]. Це стосується моделей репрезентацій близьких людей, рідного дому, тих об'єктів, яких ми довго домагалися і нарешті, отримали або ж ідеальні об'єкти (авторитет, добре ім'я).

У свідомості людей у вигляді стійких вербальних психічних конструкцій існують концепти як вербальні значення понять. Враховуючи суб'єктивність сприймання, свідомості в одній концептуальній системі може бути відсутнім важливий концепт, присутній в інших. Наприклад, Р. Леві (1973) виявив, що таїтяни не тільки не мають слова для позначення печалі, але, мабуть, не мають і самого цього концепту; в результаті у них відсутня ритуалізована поведінка, що виражає печаль та скорботу у разі втрати близьких людей. Вони здатні відчувати смуток і депресію, але у них немає можливості для вираження цих станів у мові. Вони категоризують їх за допомогою таких понять, як хвороба, втома або напад злого духу [9, с. 459].

Відмінності в концептуальних системах когнітивних схем, моделей репрезентацій, які ми визначаємо як груповий (етно або гендерний) суб'єктивізм свідомості, істотно впливає на культуру, традиції, поведінку і спосіб життя людей. Так народи Крайньої Півночі розрізняють до 20 видів снігу, а араби використовують близько 6000 слів, що мають відношення до розведення і використання верблюдів.

Люди, що володіють різними концептуальними системами та по-різному репрезентують навколишній світ, просто не зможуть розуміти один одного, якщо ці системи сильно відрізняються. Неспроможність сприймання або ж ігнорування відмінностей невербальних знаків, вербальних особливостей

спілкування у різних народів може спровокувати нерозуміння і конфлікт. Прикладом цього може стати, наприклад, англійська мова, яка має багато слів для вираження гніву, тоді як японська – для вираження симпатії. І як результат – японська поблажливість, доброзичливість і англійська зарозумілість та зверхність.

Розглядаючи особливості концептуалізації, суб'єктивізації, а отже і світорозуміння, поведінки індійця-буддиста, араба-мусульманина, італійця-християнина, російськомовного вченого-атеїста, виходячи з домінуючих у їхній свідомості понять і вербальних конструкцій, ми можемо сказати, що їх концептуальні структури примушують їхніх власників по-різному розуміти навколишній світ і навіть поступати в одній і тій ситуації. Їх концептуальні системи змушують їх жити зовсім різним життям. Ваххабіт не їсть свинину, але підриває іновірців, віруючи, що завдяки джихаду потрапить у свій Рай. Християнин не молиться п'ять разів на день і їсть свинину. Індуїст боїться наступити на метелика або жука, не те що з'їсти м'ясо тварини, адже, на його думку, це обірве чиєсь життя [9, с. 472].

У даному випадку можна говорити про наявність у різних людей, що належать до однієї культури, загальної частини в суб'єктивних значеннях кожного поняття, тобто можна виділяти загальну для всіх та індивідуальну частину значення поняття. О.М. Леонт'єв (1983) запропонував суб'єктивне значення позначати терміном «особистісний сенс», а загальну для всіх людей його частину – терміном «значення» [9, с. 600]. Ми сприймаємо предметний світ, говорив він, – не тільки у координатах простору і часу, але ще й в квазіпросторі, якому в традиційній психології приписувалось тільки суб'єктивне існування: у просторі значень, що мають реальне існування в усьому сукупному досвіді людської практики, яка у своїх ідеалізованих формах входить у образ світу [6, с.49]. Становлення суб'єктивності, індивідуальності сприймання, яка межує із розвитком чутливості та інтуїції, створення та становлення індивідуального багатомірного образу світу, образу реальності, особистісного сенсу є важливим вектором самоактуалізації, особистісного розвитку.

Замість висновку підкреслимо, що хоча, і вважається, що суб'єктивність шкодить об'єктивності сприйняття (доступності перцептивного образу; його незалежності від волі спостерігача; прогнозованості зміни образу), проте вона є важливою умовою формування феноменів свідомості та розвитку творчих тенденцій мислення, як основи творчої діяльності, реалізації творчого потенціалу.

І на сам кінець сформулюємо гасло: «Кожен має право на суб'єктивність сприймання, що є основою творчості!»

ЛІТЕРАТУРА

1. *Анан'єв Б. Г.* Психология чувственного познания / Б.Г. Анан'єв. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 486 с.
2. *Артемьева Е. Ю.* Психология субъективной семантики / Е.Ю. Артемьева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 128 с.

3. *Барабанщиков В. А.* Психология восприятия: Организация и развитие перцептивного процесса / В.А. Барабанщиков. – М.: Когито-Центр; Высшая школа психологии, 2006. – 240 с.
4. *Бехтель Э.Е.* Контекстуальное опознание / Э.Е. Бехтель, А.Э. Бехтель. – СПб. : Питер, 2005. – 336 с.
5. *Гений и творчество: Основы теории и психологии творчества / С.О. Грузенберг* – М.: КРАСАНД, 2010. – 264 с.
6. *Леонтьев А.Н.* Ощущения и восприятие как образы предметного мира / А. Н. Леонтьев // Познавательные процессы: ощущения, восприятие / Под ред. А. В. Запорожца, В. П. Зинченко. – М., Педагогика, 1982. – С. 32–50.
7. *Найссер У.* Познание и реальность / У. Найсер. – М., Прогресс, 1981. – 230 с.
8. *Нефедов А.* Нелинейная психология. Квантовые принципы в принятии решений / А. Нефедов. Режим доступа: <http://quantmagic.narod.ru/volumes/VOL612009/p1201.html>
9. *Поляков С. Э.* Феноменология психических репрезентаций / С.Э. Поляков. – СПб. : Питер, 2011. – 688 с.
10. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн – СПб. : Питер, 2001. – 720 с.
11. *Энгельмейер П. К.* Теория творчества / П.К. Энгельмейер. – М. : ТЕРРА – Книжный клуб, СПб. : Северо-Запад, 2009. – 256 с.

Била И. Н. ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ, ИХ РОЛЬ В КОНСТРУИРОВАНИИ РЕАЛЬНОСТИ

В статье анализируются особенности восприятия через призму субъективности, индивидуальности. Прослеживается роль индивидуальных характеристик восприятия в творческой деятельности субъекта.

Ключевые слова: восприятие, субъективность, творчество.

Bila I. N. INDIVIDUAL FEATURES OF PERCEPTION, THEIR ROLE IN REALITY CONSTRUCTION

In the article we analyze the peculiarities of perception though the lens of subjectivity and individuality. We can clearly see the role of every individual characteristic in creative activity of the subject.

Keywords: perception, subjectivity, creative activity.